

A TANULMÁNYÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ ÉRTÉKRENDJÉRŐL

Milyen értékek védelmében írta Németh László a tanulmányait? Erre a kérdésre nem könnyű válaszolni. Fejlődéséről csakis egyoldalú képet alkothat magának a mai olvasó, ki szövegeit megrostáltan és nem időrendben ismeri meg. Hitelesebb értelmezésre kizárólag úgy tehetünk szert, ha megpróbálunk elkerülni két kísértést:

1. Semmiképp nem szabad állóképet rajzolunk olyan életműről, melynek létrehozója időről időre visszavette következtetéseit, és kiindulópontjából új irányban haladt. Szemléltető példához folyamodva: nem állíthatjuk, hogy a közösségi jövődőlés magatartása kezdettől végig egyforma mértékben jellemezte volna Németh Lászlót.

2. Az is hiba lenne, ha indokolatlanul távolítanók egyes kortársaitól, s bárkihez is túlzottan közelítenők. A harmincas években Babitscsal vívta ugyan legszenvedélyesebb küzdelmét, de ez korántsem jelenti azt, hogy jelentős kortársai közül tőle állt volna legmesszebbre. Ellenkezőleg: az induló Németh László céljai részben hasonlítottak azokhoz a föladatakhoz, melyeket korábban a fiatal Babits tűzött ki maga elé.

Tekintettel arra, hogy kettejük viszonya szorosan összefügg azzal, honnét indul s merre halad tovább a tanulmányíró Németh László, célszerűnek látszik lefelől ar-ra a kérdésre keresni választ: miként vélekedett a fiatalabb író idősebb pályatársának értekező munkásságáról.

A pályakezdés évei: kísérlet létező értékrendek meghaladására

Előfordul, hogy a bíráló tökéletesen érti egy alkotó szándékát, s annak ellenére le tudja mérni, mennyire sikerült azt megvalósítania, hogy ő maga nem tudná teljesíteni ugyanezt a föladatot. *Az európai irodalom története* alighanem ilyen ítélkezésre talált Németh László személyében. Babits tervét elfogadva, az abból következő rendkívül magas igények alapján bírálta a harmincas évek egyik nagy értekező vállalkozását. Szerzőjét a kor legműveltebb elméjének tekintvén, nem más értékrenddel, de a műben kifejeződő szándékkal vetette össze a teljesítményt, amidőn ezt írta: „Babits könyve, ha nagy tanulmányai mértékével mérjük, nem adta meg azt, amit várni tartozunk tőle s ha hónapok helyett esztendőket szán a megírásra (amit megtehetett volna), egész más mű kerül ki a kezéből, bizonyos.”¹

¹ Két nemzedék. Bp. 1970. 491.

Ezt az ítéletet ma is elfogadhatónak vélném, hiszen Németh László leszögezi: a mű értéke abban áll, hogy beszámol egy nagy alkotó ízléséről. Az eredeti cél azonban más is volt: kalauzt adni egy kis népnek az európaisághoz. E nagyszabású földadatot Babitsnak nem sikerült egészen megoldani, mivel a sietség nem tette lehetővé számára, hogy elgondolkozzék az európaiság miébenlétén. Így azután valóban indokolt Németh László ironiája: „Babits európai irodalomtörténetet ír s munkájában nagy segítség az az axióma, hogy amit ő nem ismer, az nem lehet európai irodalom.”²

A fiatal Németh László a megosztottságot vélte a magyar kultúra alapvető hibájának. Ízlészavart látott, s a különböző értékrendeknek egymást romboló harcát az „elfogult, klikk-kritika” uralmára vezette vissza.³ Működésének e korai szakaszában egyetlen mozgalomhoz sem tartozott, s különböző irányokról igyekezett kimutatni, hogy vállalt földadatukat nem teljesítik maradéktalanul.

Ebben az első tanulmányíró pályaszakaszában – a húszas évek második felében s a harmincasok elején – hangsúlyozottan tárgyilagos véleményformálásra és független értékrendre törekedett. A Babits irodalomtörténetéről szóló cikk e korszaknak a végéről való. Elejéről célszerű kiválasztanunk a *Protestáns Szemlében* 1926-ban közölt tanulmányt Móriczról. Bármennyire is igazságtalannak vélhető értékítélete, ekkori fölfogására nagyon éles fényt vet ez a szöveg. Alaptételét durván így összegezhetnők: Móricz nagy tehetség, de hiányzik belőle az önismeret. Regényei szerkeszthetetlenek, mert tehetsége novelláírásra teszi alkalmassá. Szellemi rugalmatlansága nem engedi, hogy európai jelentőségű műveket alkosson.

Ezekből a kifogásokból bizvást sejthető, hogy az induló Németh László önreflexiós kultúra eszményéért szállt síkra, melynek előfeltételét az európai látókör tágitásában s a nemzeti jelleg megvalósításában látta. E két törekvésnek egymást kiegészítő voltát úgy tekintette, mint a továbbfejlődés egyedül elképzelhető letéteményesét. Fiatal korában, kezdő íróként ezért nem azonosította magát a kibontakozó népi mozgalommal. 1927-ben, ugyancsak a *Protestáns Szemlében* ezért vetette Erdélyi József szemére az önisméltést és a beszűkülést, ellentmondást találva az új irányzat jellegében, azt állítván, hogy ami egyfelől kezdeményezés, az más oldalról nézve túléretttség. „A nagy lírikusok nem csak új világot hoztak, de szemmel láthatóan új kifejezőterületen terjesztették ki alkotó kedvüket. Ilyen méretű hódító-e Erdélyi József?”⁴

1946-ban Király István a szépíró Németh Lászlót az értekező fölé helyezte.⁵ E tételi igazságértékének általános vizsgálatára ezúttal nem vállalkozunk. Csupán arra utalnánk: ezt az álláspontot kifejtése idején az akkori történeti helyzet is indokolhatta. A magunk részéről itt most beérjük annak föltevésével, hogy Németh László előbb volt jelentős értekező, mint regény- vagy drámaíró, következésképp szellemi fejlődésének rugói esszéiben keresendők.

Mi a közös a Móricz-tanulmányban s az Erdélyi-bírálatban? Szerzőjük bizonyos mértékig a fiatal Babitshoz hasonló módon bánt rendkívül szigorúan kultúránkkal. *Magyar irodalom* (1913) című áttekintésében Babits is a nemzeti jelleg és az európai

² Két nemzedék. 490.

³ Két nemzedék. 99.

⁴ Két nemzedék. 226..

⁵ *Király István: Irodalom és társadalom.* Bp. 1976. 339.

korszerűség kettős követelményét hangoztatta, s majdnem szó szerint ugyanúgy a remek célkitűzés és töredékes kidolgozás ellentmondásával minősítette íróink nagy vállalkozásait, mint Németh Móríczt teljesítményét. A nemzeti jelleg fontosságának kiemelésével ő is abba a hagyományba illeszkedett, melyet nálunk Széchenyi indított el. E romantikus és liberális eredetű fölfogás szerint minden nemzetnek megadatott a lehetőség, hogy a kultúrának olyan változatát hívja életre, melyet egyetlen más nemzet nem hozhat létre. Ennek a lehetőségnek a megvalósításához azonban szerves fejlődésre van szükség. Bármennyire is színvonalas legyen egy értelmiség, ha nem lassan emelkedik ki a néptömegekből, akkor bármilyen értéket is teremt, ezt az alkalmat elmulasztja. Nagyon egyszerűsítve így célozhatunk Németh László érvelésének irányára.

Itt érünk szemléletének legtöbbet vitatott alkotóeleméhez. Élete során többször – így 1928–29-ben, majd 1939 körül – szervesnek ítélte polgárosodásunkat. A magyar középosztályt halottnak nyilvánította, a parasztértelmiség gyors kialakulásával szemben viszont erősebb kételyei voltak a népi íróknál. „A paraszt ezerszer inkább önzés, alacsonyosság és pszichopatológia, mint a művelt” – olvashatjuk az *Erdélyi Helikon* 1928-as évfolyamába Szabó Dezsőről írt tanulmányban.⁶

Vannak, akik úgy gondolják, hogy a XX. századi külföldi irodalomról szóló cikkeknek az a sorozata, mely jórészt 1930–31-ben a *Napkelet Kritikai Napló* című rovatában jelent meg, az értékrend válságának terméke, s Németh László mintegy kitérővel próbálta túltenni magát belső bizonytalanságain. A magunk részéről inkább óvatosan annak a föltevéséhez folyamodnánk, hogy a *Kritikai Napló* ugyanúgy a korszerűség pontosabb meghatározására tett kísérlet volt, mint később a *Töredékek Róma Utódai-ból*, a *Tizenegyedik század*, a *Tizenhatodik század* és a *Vázlatok a „Tizennyolcadik Századhoz”* című többrészes szövegek.

A fiatal Németh Lászlóban mohó kíváncsiság élt az idegen s a kortárs kultúra iránt. Nyitottsága kivételes megfigyelőképességgel párosult, mint azt az *Ulysses*ről adott értékelése is tanúsítja. 1931-ben a *Napkelet*be írt bírálatáról megkockáztatható az állítás, hogy magyarul az első érdemnek mondható magyarázat e könyvről. A Kozocsa Sándor által összeállított irodalomjegyzékben mindössze hét korábbi cikk előzi meg.⁷ Sem Benedek Marcell, sem Hamvas Béla, de még a legtájékozottabb Kállay Miklós sem figyelt föl a könyv megszerkesztettségére, csakis Németh László ejtett szót róla. Még Halász Gábornak az említett jegyzékből véletlenül kimaradt, 1929-ben ugyancsak a *Napkelet* hasábjain közölt tanulmánya is kevesebb tisztánlátást árul el, amennyiben szerzője kétségbe vonja, hogy az *Ulysses* befejezett alkotás lenne. Fél évszázad távlatából, könyvtárnyi szakirodalom alapján természetesen könnyű lenne azt hangoztatni, hogy Németh László sem vett észre lényeges mozzanatok a regényben, de ő legalább az egész szöveg fölépítéséből származó utólagos összbenyomásban kereste a mű értékét. Később sokat változtak értékítéletei, de Joyce-ot Prousttal, Musillal és Faulknerrel 1968–69-ben írt olvasónaplójában is a század legnagyobb hatású elbeszélőjeként

⁶ Két nemzedék. 154.

⁷ Kozocsa Sándor (összeáll.): Joyce Magyarországon. Magyar Műhely XIV. évf. 42. sz. 1973. szept. 15. 98.

emlegette.⁸ Ítéloerejének korszerűsége különösen akkor tűnik ki, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy szépirodaimi téren alighanem legműveltebb kortársa, Szerb Antal, Huxleyt vélte a XX. század legjelentősebb angol írójának, s az *Ulysses*t még Joyce halála után, világirodalom-történetében is blöffnek nevezte.

A létező céhektől s érdekcsoportoktól való függetlenség is hozzásegíthette a pályakezdő Németh Lászlót, hogy nemcsak egyes művek mérlegelésében, de bíráló szempontjai megválasztásakor is megelőzhesse magyar kortársai zömét. A szellemtörténetesek hajlamot mutattak arra, hogy egyértelműen két időpont közé szorított korszakokra osszák az európai kultúra történetét, s a határokat gyökeres és hirtelen változással azonosítsák, míg az egyes korszakokat egyneművé, sőt már-már állóképszerűvé merevítsék. Németh László 1930 körül *A rousseau-i elmealkatról* készített jellemzésében olyan különvéleményt fogalmazott meg, mely bizonyos mértékig mai fölfogásunkat előlegezi: a megszakítatlan folytonosság eszményétől vezetettve, egymásba átalakuló áramlatokról beszélt.

Bírátaiban ugyanúgy szembehelyezkedett a *Nyugat* vallomások esszéstílusával, amiként történetfölfogásában eltért a *Geistesgeschichte* alapelvétől. Az írói személyiség helyett a mű állt érdeklődése középpontjában. Joggal vethető szemére, hogy értekező gyakorlatában – különösen későbbi éveiben – sokszor visszatért az általa megtagadott hagyományhoz, a szándék azonban föltétlenül előre mutatott, s olykor értékrendjében is érvényesült a műközpontúság eszménye, ennek jegyében becsülte le Byront és emelte magasra Keatsot.

A kritikus Németh László több vonatkozásban is megelőzte későbbi évtizedek magyar szövegértelmező gyakorlatát. „Nincs örökké élő mű; a művek meghalnak és feltámadnak” – írta 1932-ben, Proustról írott hosszabb tanulmánya befejező részében.⁹ Nem immanens értéket keresett a szövegekben, csakis hatásuk alapján becsülte őket, látván, hogy nagyságuk avagy kicsinységük ki van szolgáltatva a történelemnek. Sőt, az egyéni befogadást is változó lényegűnek vélte: a többszöri olvasás híveként ugyanarról különbözőképp ítélt élete más-más szakaszában, vállalva a kockázatot, hogy az olvasó tanácstalanul áll különböző nyilatkozataival szemben. A befogadás viszonylagos szabadságának híveként – legalábbis fiatal korában – a nyitott műveket tartotta legtöbbre; Gide könyveit 1928-ban azért értékelte sokra, mert lezáratlan párbeszédet látott bennük,¹⁰ közel járván olyan regénytípus lehetőségének fölvillantásához, melyet Bahtyin többszólamúnak nevezett.

Aki összeméri a pályakezdő Németh Lászlónak ilyen előremutató ötleteit későbbi tanulmányaival vagy röpirataival, óhatatlanul is fájdalmas ellentétet találhat cél s megvalósulás között. Külső s belső akadályok egyaránt gátolhatták a korai értekező szövegekben rejlő lehetőségek hibátlan kibontakozását. Ha az *Európai utas*ban oly szépen elrendezett írásokat az olvasó kikeresi *A minőség forradalma* című gyűjteményben, akkor megsejtheti, hogy sok esetben félbemaradt vállalkozás részeivel van dolga. *A Tizenhatodik század* eredeti alcíme így hangzik: „Három tanulmány egy készülő könyvből”. Ennek az óvatos megjelölésnek érthetően el kellett maradnia az újabb

⁸ Utolsó széttekintés. Bp. 241.

⁹ Európai utas. Bp. 1973. 346.

¹⁰ Európai utas. 385.

kiadásból, hiszen a könyv sosem készült el. Mi több, az *Ember és szerep* (1934) bizonyossága szerint még a magyar vonatkozású értekezések némelyike is töredékben hagyott nagyobb vállalkozásból maradt fenn: *Az első magyar folyóirat*, a *Csokonai és a botanika*, valamint *A tekintélyes ifjú* eredetileg egy Kazinczy koráról szóló munka fejezetei közé tartozott volna.¹¹

Az említett Babits-cikkből s a kései, 1962-ben készült Macaulay-tanulmányból is ki lehet következtetni, hogy Németh Lászlót európai irodalom- vagy pontosabban inkább művelődéstörténet megírásának a terve foglalkoztatta. Éles szemmel vette észre, hogy a *Nyugatnak*, sőt még Babitsnak is szemére hányható a kifejezetten történeti érdeklődés és beállítottság viszonylagos hiánya.¹² Alaposabb munkát akart végezni Babitsnál, kit a korszakokon át egymással kezet fogó nagy költők eszménye vezetett, és lényegesen tágabban szabta meg a műfaji határokat. Ebben a széles látókörűségben kétségkívül a magyar reformkor hagyományát követte. Fölvethető a kérdés, vajon Eötvös és Kemény nemzedéke óta Asbóthot és Péterfyt leszámítva hány magyar író akadt, ki az értekező prózát is az irodalom körébe vonta, s például végigolvasta Gibbon nagy munkáját. Németh László hihetőleg azért akart európai művelődéstörténetet írni, hogy egységes értékrend alapján tárgyilagos választ adhasson arra a kérdésre: mennyit nyom a latban a magyar kultúra az európai örökséghez képest. Európáról alkotott fogalma ugyan nem volt olyan mély, de mindenesetre szélesebb körű volt, mint Babitsé, hiszen az ő értelmezését oroszul, norvégul, csehül, lengyelül, szerbül s románul olvasott könyvek is befolyásolták.

Miért nem sikerült véghez vinnie elgondolását? Hajlamos vagyok azt hinni, hogy elvileg megoldhatatlan föladatra vállalkozott, de ebben tévedhetek. A harmincas évek közepén írt önéletrajzi fejtegetéseiből egyértelműen kiderül, hogy a terv már 1930 előtt foglalkoztatta, s a munka elkészítéséről Babits hasonló jellegű könyvének megjelenésekor mondott le.¹³ Még annak a lehetősége sincs kizárva, hogy érezte: bizonyos vonatkozásokban bővebbnek mondható ismeretei ellenére sem tudott volna döntően újat mondani a több ezer éves múlttól, hiszen saját ízlésén kívül ő sem mondhatott magáénak más rendezővel, melynek segítségével hatalmas anyagát irányt, sőt célt ismerő folyamattá szervezhette volna. Ehhez korszerűbb történetbölcséleti tájékozottságra lett volna szükség, amivel ő éppúgy nem rendelkezett, mint *Az európai irodalom történetének* a szerzője. Ahogyan Babits fejlődése szempontjából nem lehetett egészen üdvös, hogy Ágoston és Pascal értő olvasója megállt Bergsonnál, ugyanúgy az értekező Németh Lászlónak sem válhatott javára, hogy Rousseau és Hume neveltjeként a rendszeralkotásra képtelen Ortegát vélte a kor legnagyobb bölcselőjének.

A történetfilozófiai alapozás hiányán kívül más ok is közrejátszhatott abban, hogy Németh László nem írta meg azt a könyvét, melyet értekezőként fő művének szánt. A megcáfoltatás félelmével azt mondanók: ilyen messzi célt a XX. században már csakis többek együttműködésével lehetett volna elérni. Egységes értékrendet inkább csak közösség építhet föl. 1930 körül ilyen értelmiségi közösség aligha létezett Magyarországon. Erre a hiányra jó bizonyíték Hatvany támadása az ellen a bírálattal szembe.

¹¹ Homályból homályba. Bp. 1977. I. 401.

¹² Sajkódi esték. Bp. 1974. 99.

¹³ Homályból homályba. I. 419, 489, 497.

melyet Németh László a *Valami a végtelen sugarakból* című verseskötetről írt a *Nyugat* 1930-as évfolyamába. Fél évszázad távlatából nem azzal kívánok foglalkozni, kifejeződik-e antiszemitizmus a gondolatmenetben – osztom Lackó Miklós véleményét, hogy nem,¹⁴ de ezt mindenki eldöntheti a maga számára, ha figyelmesen végigolvassa a szöveget –, inkább csak azt jegyezném meg: a formulaszerűség és a szűk korlátok fölhányortorgatásával a bíráló ahhoz hasonló értékrend alapján ítéli meg Gellért Oszkár verseit, amelyhez három évvel korábban Erdélyi költészetét mérte.

Ember és szerep című, 1934-ben kiadott művében Németh László így jellemezte magányos helyzetét: „A Harmadik Magyarország íróit nem találtam sehol”.¹⁵ Mire is utalhat ez a mondat? Lackó Miklós számos kérdést példamutató higgadsággal megválaszoló tanulmányában Erdélyi, Tamási, Illyés, Pap Károly s Gelléri nemzedékével azonosítja e harmadik Magyarországot, mondván, hogy Németh László rosszul ítélte meg a helyzetet, hiszen éppen kibontakozóban volt, aminek a hiányát érezte.¹⁶

Ezt a magyarázatot nem érezzük teljesen kielégítőnek. Megkockáztatnók a föltevést, hogy az *Ember és szerep* írója inkább gondolhatott a szellemi beállítottságnak olyan formájára, mely éppúgy különbözött volna Babits újkonzervativizmusától, mint a népi írók mozgalmától. „Ez a harmadik oldal nem ismerhet „népi” és „polgári” irodalmat” – írta Sötér István a *Magyar Csillag* 1942-es évfolyamában, s akkor már némi félelemmel, hogy a kitűzött célt nem sikerült elérni.¹⁷

Mi készíthette a fiatal Németh Lászlót arra, hogy a vele egykorúak legegységesebb csoportosulásával, a népi írókkal szemben is megőrizze függetlenségét? Mindenekelőtt az a gyanú, hogy az új mozgalom olyan közösségi formák értékrendjének a képviselőjében lép föl, amelyek Európában már halálra vannak ítélve. Kivételes előrelátó képességét bizonyítja, hogy már akkor látta a régi falu életének, nagy múltú s zárt szokásrendszerének történetileg szükségszerű fölbomlását, amidőn az még sok helyütt virágzott vagy legalábbis főnnállt. „Hol van ez a régi falu? Bomlik menthetetlenül” – mondta a Bartha Miklós Társaságban 1929. február 27-én. „Sajnálod a népdalt s bánatosan mondasz le a tengerihántás hatásos díszletéről? Ó, nagyobb dolgok vesztek el itt! A meder futott ki a folyó alól: Isten tudja, mi lesz belőle: posvány vagy vízesés? (...) A nép nem akar többé nép maradni. Szégyeli a hagyományait (...). Hüledezzünk az elkerülhetetlen? A magyar föld népe két kultúra közt lebeg. A levetettbe nem nyomhatjuk vissza, az alakulón a szemünk. (...) Merre tart a nép? A seszínű nemzetköziség, vagy egy magasabb magyar kultúra felé, amely megint part lesz, és megint meder, csak tágabb s tágíthatóbb?”¹⁸

Ebből az eszmefuttatásból kiviláglik, hogy első alkotó korszakában Németh László a polgári s paraszti kultúra kettősségét meghaladó egységes értékrend létrehozásán fáradozott. A magyar kultúrában támadt szakadásokat ezért próbálta keresztezni. Csakis így válik megmagyarázhatóvá, hogy 1930-ban, a *Nyugattal* való összhangja idején szükségesnek érezte éppen Móricznak, tehát a legjelentősebb magyar folyóirat első nemzedékéhez tartozó vezéregyéniségek közül a hozzá legközelebb állónak

¹⁴ Lackó Miklós: Szerep és mű. Bp. 1981. 221.

¹⁵ Homályból homályba. I. 348.

¹⁶ Lackó Miklós: Szerep és mű. 189–190.

¹⁷ Sötér István: Gyűrűk. Bp. 1980. 247.

¹⁸ Nép és író. Napkelet 1929. márc. 1. 357–358.

szemére vetni a sikerhajhászást és az elsietettséget. Az elmarasztalás súlyosságát csak fokozza, hogy ez a *Forró mezőkről* szóló cikk a *Napkeletben* jelent meg: „Ha valaki következetesen túl magasan tűzi ki céljait: a tehetségben van a hiba; ha következetesen túl alacsonyan: az írói morálban. Ötven kötet mellett négy-öt jelenthet-e következeteséget? Legalábbis állandósuló rossz szokást. Vigyázzunk! Sohasem az élet szállíttatja le önmagunk ellen támasztott igényeinket, mindig mi magunk! Fiatalemberek legalább így hiszik.”¹⁹

Az utolsó mondat összefüggésbe hozható Németh Lászlónak azzal az elképzelésével, hogy az új nemzedék önállósulása majd hozzájárulhat azoknak az új közösségeknek az életre hívásához, melyek a fölbomlott régiek helyébe léphetnek. Hihető, hogy ez a jóslat magában rejtette az irodalom közösségformáló, erkölcsi és eszmei szerepének túlbecsülését, melyre ismét a reformkor példája adhatott hivatkozási alapot. Fogarasi tanár korában Babits is a retorika és stilsztika oktatásában kereste a kultúrát megteremtő tevékenységet. Németh László ugyan tágabban értelmezte az irodalmat, de még ő is vádolható idealizmussal. Abban is tévedett, hogy úgy vélte, teljes szellemi úr is szükségessé teszi a mozgalmoszerű föllépést, mivel a *Nyugat* első nemzedéke már nem hozhat lényegesen újat: „A háború előtti írók teljesítményei alól lassan-lassan kifut a kor.”²⁰ Igaz, 1931-ben, amidőn leírta e szavakat, még nem álltak előtte a *Számadás* nagy versei, ám véleményén később sem változtatott, s ebből azt sejtethetjük, hogy nem vette észre a Babits és Kosztolányi munkásságában bekövetkezett lényegi változásokat. *Gondolatok Veres Péter halálára* (1970) című visszatekintő esszéjében egykori ítéletét ismételte meg, csakis azt látván a *Nyugat*-mozgalom két nagy alakjának háború utáni műveiben, ami a korábbinak folytatása.²¹ A Kosztolányi-értő olvasót ezért hagyja telitalálatai ellenére is némileg kielégítetlenül az, amit Németh László 1928-ban írt az *Aranysárkány* s az *Édes Anna* alkotójáról. Szűkösnek érezheti a „fajmentésnek” olyan értelmezését, mellyel Kosztolányi nem hozható kapcsolatba, különösen ha elfogadjuk, hogy „Németh László számára a faj mindenképp erkölcsi fogalom”,²² márpedig Béládi Miklósnak ezt a megállapítását el kell fogadnunk, hiszen megerősíthető magának az írónak 1933-ban tett, a *Debreceni káté* szövegében található kijelentésével.²³

Bármennyire is igaz azonban, hogy a pályakezdő Németh László indokolatlanul fölnagyította az irodalomnak a szűkebben vett művészi hatáskörön túli kisugárzását, s lebecsülte Babits vagy Kosztolányi képességét a belső megújulásra, ez a két tévedése önmagában mégsem elégséges ahhoz, hogy elegendő magyarázatot adjon arra, miért is vélte a harmincas évek vége felé már legalábbis részben érvényesíthetetlennek ifjúkori értékrendjét. Ennek a szemléletváltozásnak a kulcsát a Pap Károlyról 1931-ben a *Nyugat* számára írt cikkben kereshetjük. Ebben az írásában attól teszi függővé a magyar kultúra egészséges továbbfejlődését, hogy a saját írónemzedékének sikerül-e egységes irányra szerveződnie, vagyis közös nevezőre jutnia abban: milyen is legyen a jövő magyar kultúrája.

¹⁹ Két nemzedék. 105.

²⁰ Két nemzedék. 338.

²¹ Utolsó széttekintés. 803.

²² *Béládi Miklós: Érintkezési pontok.* Bp. 1974. 161.

²³ *A minőség forradalma.* Bp. 1940. IV. 11.

Maga Németh László a harmincas évek elejéig minden tőle telhetőt megtett, hogy önálló értékrendű nemzedék tagjává lehessen. Említett, 1928-ban írt cikkében kegyetlenül számolt le zsenge korának bálványával, Szabó Dezsővel. A *Segítséget* ilyen szavakkal minősítette: „egy indulatos ember bosszúalkalma, paranoiás beállítottóságok, dührohammá egyszerűsödött jellemzések, érdektelenné torzított figurák s kamasz-erotika pecsételik összeviszsa”.²⁴ A tanulmányíró Szabó Dezsőről azt állította: egyáltalán nem képes ellátni föladatát, mivel „nem tud a dolgok jellegéhez férni”,²⁵ a tárgy számára pusztán ürügy arra, hogy a bombaszt és a demagógia jegyében fogant, hamis önarcképeket rajzoljon.²⁶

A föllázadt tanítványnak a keserű kifakadásánál is erőteljesebben jelzi Németh László önállósulási törekvését az, ahogyan az Ady-vitához szólt hozzá. El akarta kerülni, hogy az idősebb nemzedék szemben álló képviselői közül akármelyikhez is csatlakozzék. Innen a *Napkelet* 1929. szeptember 15-i számába írt sorainak távolságtartó hangneme: „Miért idomítsam Ady-támadásokhoz az én Ady-képemet?” Hangsúlyozza tiszteletét Kosztolányi iránt, s ha utóbb elmarasztalja, elsősorban nem azért, mert megtámadta Adyt, de inkább amiatt, hogy bíráló helyett röpiratot írt, s nem „e líra igazi fogyatkozásait” mutatta ki, holott ezek kiderítésére lett volna szükség.²⁷

Ha a magyar kultúra valamely termékéről két homlokegyenest ellenkező álláspont alakult ki, akkor igen körültekintő elemzéssel lehetőleg olyan harmadik látószöveget kell elfoglalni, melyből ez a fájdalmas törés áthidalható. Nagyon leegyszerűsítve, így jelezhetnők azt a kivételesen önálló értékelő magatartást, mellyel a fiatal Németh László a magyar kulturális tudat hasadásait iparkodott megszüntetni.

A harmincas évek pályafordulata: folytonosság és megszakítottság Németh László értekező munkásságában

A harmincas évek előrehaladtával azután változtatott alapállásán. Olyan példára is hivatkozhatnám, melynek bővebb vizsgálatára itt nincs lehetőség, de *Arany életművének változó megítéléséről* írt tanulmányomban ezt megtettem.²⁸ Századunk negyedik évtizedében egy sor értekezőnk véleményt nyilvánított arról az eszményről, melyet Horváth János nemzeti klasszicizmusként határozott meg. 1932 és 39 között Németh László úgy alakította át Aranyról formált képét, hogy már nem különvélemény megfogalmazására tett kísérletet, de a *Kisebbségben* lapjain teljesen átvette XIX. századi költőnknek Móricz, Gulyás Pál és Illyés által végrehajtott leértékelését.

Föladta-e Németh László 1932 után értékrendjének teljes függetlenségét? Szívesen hagyom meggyőzni magamat arról, hogy nincs igazam, de jelenleg hajlamos vagyok azt gondolni: bizonyos mértékig igen. Nagy nyomatéknak kell esnie a megszorításra. Sokszor majdnem egyidejű szövegek is szembeállíthatók egymással annak alapján, hogy egyikükben a pártatlan bíráló éles logikája érvényesül, míg másikukban egy írócsoport-

²⁴ Két nemzedék. 149.

²⁵ Két nemzedék. 152.

²⁶ Két nemzedék. 155.

²⁷ Pamflet vagy kritika. *Napkelet* 1929. szept. 15. 388.

²⁸ Irodalomtörténeti Közlemények 1981. 5–6. sz. 561–580.

tal szembeni elkötelezettség érezhető. A *Bartók és a tizenkilencedik századi zene* (1954) szerzője kultúránk legszigorúbb bíróját követi: a *Magyar irodalom s a Magyar művészet* érveire, Babitsra és Fülepre hivatkozik, s az a végkövetkeztetése, hogy „ez a tízmillió népmég számarányában sincs képviselve a művelődéstörténet nagyjai közt”,²⁹ hiszen voltaképp egyedül Bartók művészetében tudta meghaladni európaiság s magyarság hamis dilemmáját. Ehhez a kérlelhetetlenséghez képest mennyivel alacsonyabbra teszi a mércét az értekező *Magyar műhely* (1956) végkifejletének megfogalmazásakor „irodalmunk bartóki vonaláról” írván. Mintegy érvényteleníti a saját maga által fölállított eszményt, amidőn előbb irodalmunk egész múltját gondolatszegénynek nevezi, majd néhány költőt emel ki fiatalabb pályatársai közül, s azt sugallja: tevékenységük iránya összefüggésbe hozható a század egyik legnagyobb európai zeneszerzőjének munkásságával.³⁰

Sokkal inkább önmagával szemben tanúsított következetlenségről kell beszélnünk, mint korábban vallott elvek egyértelmű megtagadásáról, hiszen 1942-ben azért szentelt önálló könyvet Széchenyinek, mert az ő műveiben találta meg európaiság és magyarság hamis választójának legalaposabb elemzését, két évvel korábban pedig azért nevezte irodalmunk egyik legnagyobb alakjának *A rajongók* szerzőjét a Móricz által „korszerűsített” szöveghez írt előszavában, mivel úgy látta: Kemény „történelmi gyökerű s érzékű magyar polgárságot akart”, s maga „az első nyugati szabású magyar polgár volt”.³¹

Mivel magyarázható, hogy a harmincas évek közepétől Németh László kétféle értékrendet használt értekező műveiben? Nagyon óvatosan abban is kereshetjük az okát, hogy ekkor már úgy találta: nem alakult ki egységes nemzedék, mely az általa elképzelt harmadik Magyarországért küzdene. A teljes magányt hosszabb ideig nem tudta vállalni – ez föltehetően képtelenség is olyan író esetében, ki a közvetlen nevelő hatás megszállottja –, így az óhajtott s közel egy évtizedig úgyszólván egyedül képviselt irány helyett már létezőhöz kapcsolódott – ahhoz a közösséghez, melyet ekkoriban igényeihez viszonylag közelebbinek ítélt.

A magyar élet antinómiái azt tanúsítja, hogy Németh László elsősorban a gyors és kitűnő indulás utáni megtorpanást okolta azért, hogy a maga korosztálya nem tudott olyan nemzedéket kiállítani, mint a *Nyugat*. A visszaesést a műveltség foghíjaival magyarázta, ezeket pedig arra vezette vissza, hogy az első világháború után föllépett alkotók fiatalosága idején hiányzott a műveltség kialakulásához elengedhetetlen „aránylag egyenletesen tartott kulturális termosztát”.³² Ha tekintetbe vesszük Erdélyi hirtelen föltűnését, majd hanyatlását és műkedvelő nyelvészkedését, óhatatlanul el kell ismernünk: Németh László gondolatmenetében lehetett némi igazság.

Talán nem egészen alaptalan föltelezni, hogy a *Tanú* szerkesztő-írója akkor adott föl valamit elfogulatlanságából, amidőn egy elképzelt nemzedék igényeinek megfogalmazása helyett már tőle függetlenül létrejött mozgalomhoz csatlakozott. Munkás-

²⁹ Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 64.

³⁰ Megmentett gondolatok. 194, 196, 204.

³¹ Az én katedrám. Bp. 1969. 612, 603.

³² A minőség forradalma. IV. 75.

ságában ekkor hasonló törés következett be, mint amelyet éppen ő vett észre korábban a Baumgarten-alapítvány felügyelői hatalmát elfogadó Babitsnál.

Magát a nemzedéki eszményt egyáltalán nem neveznök károsnak Németh László fejlődése szempontjából, hiszen az szükségszerűen következett a kultúra folytonosságának gondolatából, amely az ő értékrendjében éppúgy állandó alkotóelem, mint a Babitséban. *Erzsébetkori drámák* (1961) című eszme-futtatásában Németh nem minden alap nélkül állította, hogy Marlowe *Nagy Tamerlánja* „mint dráma nem jobb a *Bánk bánnál*”, a különbség a két irodalom között a hagyomány fölépülésében, illetve hiányában keresendő.³³ Ez az álláspont némileg rokon azzal a végkövetkeztetéssel, amelyre Babits jutott *Magyar irodalom* című tanulmányában.

Ha valamiért különösen, akkor főként azért sajnálható, hogy Németh László művei nem hiánytalanul kerülnek a mai fiatalság elé, mert olvasóink egy része így nem tud hiteles képet alkotni magának arról, mennyiben van megszakítottsága, illetve folytonosság írói tevékenységében. A *Kisebbségben* című röpiratot joggal lehet elmarasztalni többek között a magyar kultúra fejlődésének eltorzításáért – Kölcsey és Arany leértékelése, illetve Zilahy Károly s Tolnai Lajos túlbecsülése miatt –, Babitscsal és Szekfűvel folytatott vitájában mégis lehetetlen nem észrevenni a maradi bezárkózás bírálatát. Sőt, még az a kérdés is föltehető, vajon sokkal több joggal érte-e az antiszemitizmus vádja *A minőség forradalma* szerzőjét, mint korábban a Gellért-bírálat íróját. A IV. kötetnek már említett fejezete, *A magyar élet antinómiai* meglehetősen árnyalt értelmezést ad a magyar kapitalizmus és zsidóság viszonyáról. Németh László a zsidósággal szemben megnyilvánuló értetlenségért kárhóztatja a *Három nemzedék* okfejtését, amikor így ír: „tárgyilagosságát szívesen elengedném, egy nyitottabb szívért, amely a másik féllel is vele tud érezni mint küzdővel s élni akaróval”.³⁴ Egyáltalán nem rója meg a zsidó polgárt, amiért „kívülről nézi az országot: „Érzi, mert érezheti fölényét ezzel a társadalommal szemben”.³⁵ Elhatárolja magát azoktól, akik egyenlőségi jelet tesznek a magyarországi tőkés és zsidó közé: „Zsidóság és kapitalizmus, írta Szekfű Gyula a fejezet élére. Én (s ebben egyetértek Pap Károllyal) a zsidókérdés rendezése érdekében ezt a két szót szétválasztanám.”³⁶ Indoklása egyértelmű: Magyarországon a társadalom mintegy rákényszerítette a zsidókra a kereskedelmet s a tőkés vállalkozást, s éppen ezért nem teheti felelőssé őket az ország életében betöltött helyükért. „A zsidó népnek tulajdonkép igaza van, amikor nem követi Pap Károly tanácsát s nem segít neki a kapitalizmus lerombolásában; legalább is nem addig, amíg ez a kapitalizmus az ő egyetlen fellegvára. A zsidóság csakis akkor állhat a mi szocializmusunk mellé, ha mi a fellegvár földása fejében visszaadjuk neki szabad mozgását a nemzeti élet minden területén.”³⁷

A *Kisebbségben* értékelése itt nem lehet föladatunk – ez csakis külön tanulmányban végezhető el. Bizonyos, hogy egyike azoknak az írásoknak, hol a legföltűnőbbben mutatkozik meg az értekező Németh László fogyatékosága: a bölcséleti iskolázat-

³³ Utolsó széttekintés. 651.

³⁴ *A minőség forradalma*. IV. 61.

³⁵ *A minőség forradalma*. IV. 63.

³⁶ *A minőség forradalma*. IV. 64–65.

³⁷ *A minőség forradalma*. IV. 67.

lanság. Leginkább itt érezhetjük, hogy Babits nem egészen alaptalanul vádolta meg fölületességgel a *Tanú* egyetemes igényű vállalkozóját.³⁸ A tájékozódás rendkívüli szélessége ténylegesen ritkán férhet meg a gondolati mélységgel. Ez a közkeletű igazság készíthette egyik fiatalabb pályatársamat, hogy beszélgetésünk során így fakadjon ki Németh László ellen: „Hát most mondd meg, van olyan pont az ő életművében, amelyet ha megkopogatsz, más van ott, mint kongó üresség?” A *Kisebbségben* érvelőjének valóban ki-kihagy az önfegyelme, s ilyenkor pusztán indulatokat rögzít, sőt tárgyi tévedésen is rajta lehet kapni. Ez utóbbi esetben olykor mégis fölmenti a történeti helyzet – a német kultúra öntörvényűségének tagadása vagy a török hódítás romboló hatásának lebecsülése nyilván a náciizmus fenyegető közelségével magyarázható. A kelet-európai sorsközösség hangoztatása mérlegelést érdemel, s még az asszimilációról írottakat sem föltétlenül szükséges szőröstül-bőröstül elvetnünk, hiszen a numerus claususból Németh László gúnyt úz, s végkövetkeztetése is így szól: „A magyar fajiség sosem volt és ne legyen taszító ököl, hanem becsületesen kinyújtott kéz.”³⁹ Sőt, a *Kisebbségben* szerzőjének még azt a hátsó gondolatát is bajos lenne egyszerűen érvénytelennek mondani, mely szerint a kultúra nemcsak egyének szellemi teljesítményétől, de attól is függ, mennyire vannak azok „egy közösségbe igazán begyökerezve”,⁴⁰ s még azon is érdemes eltöprengenünk, vajon nincs-e legalábbis részigazság annak bizonygatásában, hogy a történelem értéknövekedés mellett veszteséggel is járhat, s a XVI–XVII. századi magyar kultúrából talán kevesebb őrződött meg, mint amennyi a nemzeti hagyomány egészséges folytonosságához szükséges lett volna.

A magyar múltat szenvedélyesen átrendező Németh László értékelésekor különbséget kell tennünk ítéleteinek torzulásai és a szándék között, mellyel életre akarta kelteni a nemzeti hagyományt. Kemény Zsigmondot alkati különbözőségük ellenére is azért érezhette közel magához, mert ő is népe eleven történeti tudatát akarta fejleszteni. Törekvését ma is rendkívül időszerűnek mondhatjuk, hiszen fiatalságunk részben önhibáján kívül a kellesténél talán rövidebb, sőt olykor fölszínesebb emlékezetet mondhat magáénak. Éppen ezért napjainkban is megszívlelendő a figyelmeztetés, hogy a múltnak csakis akkor van érvényessége, ha részét alkotja a jelennek: „egy nép igazi, használható történelme nem az, amit a múltjáról meghall, hanem maga a múlt, amely házban, képből, versben, szólásban, ünnepekben és mindennapokban itt maradt. Amiről csak tudunk, de nincs itt, az nincs is igazán.”⁴¹

Régebbi irodalmunkkal főként két okból foglalkozott: részint azért, mert meg volt győződve arról, hogy a kultúra nagy értékeinek ideje a mindenkori jelen, részben azért, mert úgy vélte: a korábbi évszázadokból még hiányzott az a kettészakadtság, mellyel a két háború közötti írónak meg kellett küzdenie. 1941-ben azt írta, hogy 1700 előtt a magyarság még „egy arccal néz nyugatra, keletre: magába és az európai divatokba”,⁴² négy évvel korábban a falukutatók és urbánusok szembenállása ellen intézett kifaka-

³⁸ *Babits Mihály*: Esszék, tanulmányok. Bp. 1978. II. 30.

³⁹ *Kisebbségben*. Kecskemét (1939). 95.

⁴⁰ *Kisebbségben*. 22.

⁴¹ *Magyarság és Európa*. Bp. 1935. 67.

⁴² *Az én katedrám*. 169.

dással zárta Berzsenyi-könyvét.⁴³ *A minőség forradalma* anyagának összeállításakor is ügyelt arra, hogy az olvasó olyan értekezőt ismerjen meg e gyűjteményből, aki egyszerre két irányban hadakozik. Évekkel ezelőtt Németh László egyik méltatója angolhoz hasonlította, ki fehér nadrágban jár-kei a bennszülöttek között. Akkor talán igaza is volt, de ma már egyoldalúnak vélném ítéletét, hiszen a *Sznobok és parasztok* (1934) című röpirat, melyre föltehetően célzott, azok ellen is irányul, kiknek gondolatai „mint villámsújtott madarak esnek le Hegyeshalomnál”.⁴⁴ A sznobok és parasztok megjelölést Németh László következetesen két egyaránt károsnak ítélt magatartásra vonatkoztatta, melyeket úgy értelmezett, mint „a kívánatosnak szétesésterméke”-it.⁴⁵

Megengedhetetlen torzítás lenne tehát azt állítani, hogy a *Tanú* megindítója egyszerűen félretette korábbi értékrendjét. Talán úgy fogalmazhatnánk: olykor erősen korlátozta érvényességi körét, de máskor változatlanul képviselte fiatalkori elveit. Nemcsak az szól a részleges folytonosság mellett, hogy lankadatlanul egyaránt ostromozta a helyi jellegzetességek lefitymálói és túlbecsülői, de az is, hogy néhány hónappal a *Kisebbségben* megírása után azért is érvelt „kelet-európai kultúrkör” léte mellett, mivel továbbra is a folytonosságban látta a műveltség alapföltételét.⁴⁶

Kelet-európai elkötelezettségéről szólva, mégsem lehet teljesen kizárni annak a gyanúját, hogy itt döntő változással is számolnunk kell fölfogásában. Ilyen irányú érdeklődésének fölélnkülése egybeeshet 1932-ben kezdődő szemléleti válságával. Nem találván a harmadik Magyarországot, a kelet-európai fejlődés torzulásaiban keresett magyarázatot e számára olyannyira fájdalmas hiányra. Ez a következtetés ösztönözte arra, hogy távolodjék Babits Európa-értelmezésétől és hozzálasson a környező népek nyelvének megtanulásához. Nem vitás, hogy azért hangsúlyozta Kelet- avagy Közép-Európa önállóságát – a két elnevezést egyébként fölváltva használta, ami nem éppen könnyíti meg a fogalom tisztázását –, mert így tudott elrugaszkodni attól a két háború közötti magyar értelmiségben uralkodó ábrándtól, melynek hívei Trianon helyesbítését a nagyhatalmaktól várták.

A kelet-európai kultúra fogyatékoságának meghatározásakor Németh László ugyanahhoz a romantikus elképzeléshez nyúlt vissza, melyet már Kölcsey is átvett. Mindketten kétféle fejlődésről írtak: az egyik belülről szervesen bontakozik ki, a másik külső hatásra, eredetietlen utánzasként indul meg. Csak a vonatkoztatásban különbözik egymástól a két szerző: a *Nemzeti hagyományokban* az első típust a görög, a másodikat a római testesíti meg, a *Sznobok és parasztok* elején általában a nyugat-európaiak szerepelnek önálló művelődést teremtő népekként, míg a kelet-európaiakról olvashatjuk azt, hogy ők „idegen életben kialakult szokásjogot öltöttek magukra”.⁴⁷ Abban viszont mindkét tanulmányírónk egyetért, hogy a magyarság vitathatatlanul az idegen kultúrát átvevő népek közé tartozik. Sőt, azt a gondolatot is mindketten megfogalmazzák, hogy az utánzás a kultúra szétszakadásához vezetett, bár ennek a kettősségnek a kifejtése Németh Lászlónál lényegesen módszeresebb; már újságcikkének

⁴³ Az én katedrám. 339.

⁴⁴ *A minőség forradalma*. IV. 38.

⁴⁵ *Magyarság és Európa*. 113.

⁴⁶ Kiforgatnak a múltunkból. *Kelet Népe* 1939. szept. 15. 2–3.

⁴⁷ *A minőség forradalma*. IV. 36.

címével is e hamis dilemmára céloz. Azért szükséges hangsúlyozni, hogy a világpolgárokat s a vidékieket egyformán elítélte, mivel értelmzői, sőt hívei közül többen csakis azt hajtogatták: Németh László azokat marasztalta el, akik lebecsülik a magyar viszonyokat és nem akarnak tudomást venni olyan kérdésekről, amelyek helyi sajátosságainkból származnak. Hadd emlékeztessünk arra, hogy a cikk témája „két kibúvó ugyanazon kötelesség alól”, s az utolsó előtti bekezdés így végződik: „Minél kisebb egy nép, annál több szemének, fülének kell lennie; minél vékonyabb szálból sodorták életét a párkák, annál tökéletesebb képének kell lennie a világról. A tájékozódás a nagy népeknél fényűzés, a kicsinyeknél életöszön. A paraszt-mitológia épp ezt az ösztönt zsidbasztja el.”⁴⁸

A történelem természetesen minden elképzelést próbára tesz. Németh László utóéletét nemcsak belső következetlenségei nehezítették meg, de olykor az is, hogy jóslatai nem egészen váltak be. Ha tárgyilagosak s őszinték vagyunk, meg kell vallani: a jelen pillanatban a magunk részéről nem látjuk teljes mértékben igazoltnak azt a tételt, mely szerint a kisebbségi magyarok a kelet-európai államszövetség gondolatának híd-főivé váltak – ahogyan azt Németh Szekfűvel folytatott vitája során állította.⁴⁹

Németh László értekező pályafutásáról elmélkedvén, bárkiben megfogalmazódhat a kérdés: tudott-e ő maga arról, hogy munkásságában nem csak folytonosság észlelhető. Az *Ember és szerep* szövegében akad egy részlet, mely mintha arra engedne következtetni: érzett írói alkatában olyan kettősséget, mely legalábbis érthetővé teszi a távolságot korai bírálatainak elfogulatlansága és a *Kisebbségben* rögeszmésen visszatérő indulatkitörései között: „Egyik tanulmányomban „szörnyetegeknek” neveztem el azokat a tehetségeket, akik úgy ülnek a maguk természetében, mint valami veremben, ki-ki nyújtják a karjukat a világ felé, de nyújtózásaik után megint csak ott kotlanak külön világukba süppedten (. . .). Alapjában én is ezekhez a szörnyetegekhez hasonlítok, de mégsem annyira, hogy vermemhez egészen hű tudnék maradni. (. . .) A szörnyeteg és a literátor küzdenek bennem, lerontva s valamelyest ki-kiegészítve egymást. Fejlődésem lökéseiben hol az egyik kerül fölül, hol a másik.”⁵⁰

Németh László értékrendjét a legjobb szándékkal is könnyű meghamisítani, ha megfélekedünk e kétarcúságról, azaz vagy elhallgatjuk azt a törést, mely 1932 körül elmagányosodása miatt következett be fejlődésében, vagy ugyanezt a pályamódosítást szemléletének egyértelmű átminősülésével azonosítjuk. Tetszetős állításhoz jutnánk például, ha azt mondanók: 1932 után Németh László egyértelműen elkötelezte magát Kelet-Európa sajátos fejlődéstörvényei mellett. Ez azonban koránt sincs így. *Nyugat és Bizánc* (1936) című írásában a magyar kultúrát mindenestül a nyugati hagyományhoz sorolta: „engem, mint a magyar halottakat, akiknek kisöccsük vagyok, mind: Nyugat parittyája húzott fel, idegeim feszességében, hajlamaim ívében érzem a történelem kezét, mely felhúzott s inkább kívánom a halált, minthogy a Nyugat nyugtalan lelkéhez, melynek fájdalomait és örömeimet köszönhetem, hűtlen tudjak lenni.”⁵¹ Hasonlóképpen könnyű lenne megnyugodnunk abban, hogy Németh László követke-

⁴⁸ A minőség forradalma. IV. 40.

⁴⁹ A minőség forradalma. IV. 72.

⁵⁰ Homályból homályba. I. 403.

⁵¹ Nyugat és Bizánc. Válasz 1936/l. 23.

zetesen a Habsburg-uralmat okolta azért a szakadásért, mely szerinte a magyar kultúrában keletkezett. Bár a *Kisebbségben* mellett más szövegek is igazolni látszanának e föltevést, valójában ennek a kérdésnek a megválaszolásakor is előfordul, hogy Németh László ellentmond önmagának. 1935-ből való ez a kijelentése: „a Habsburg-ház nemcsak a nemnémetek ellen volt, részben a nemnémetekért is; nemzetközsége, főleg a tizenkilencedik században, visszatartotta a nagy német előretörést.”⁵²

Folytonosságnak és megszakítottságnak kettősségéből származó efféle ellentmondások miatt kell óvakodnunk attól, hogy kissé pontatlanul vagy nem teljes összefüggérendszerükben idézzük föl Németh László nézeteit. Magunk is vétkeztünk ebben a tekintetben, amidőn zsenge fővel az ő jól-rosszul értelmezett véleményét is fölhasználva próbáltunk egyet s mászt állítani Aranyról. A *Keleti Golf-áram* című kötet szerzői is apró csúsztatással éltek. A már idézett *Kelet Népe*-cikkből ugyanis a „Kelet nagy Golf-árama” metafora „az olasz-délszláv-magyar-lengyel kultúrirányra” vonatkozik, „melyet csak a tizennyolcadik században nyom el Bécs kisugárzása”.⁵³ Nem egyébről van szó itt, mint arról, hogy Németh László hibásnak tartotta azoknak elgondolását, akik szerint a fölvilágosodás felülről épült rá a magyar kultúrára, azaz Nyugatról került be az országba. A folytonosság eszményétől vezetve, az irodalomtörténeteszek megelőzve tette félre a végső soron Toldy Ferencről örökölt szembeállítás az 1772 előtti irodalmi hanyatlás és a Bessenyeivel kezdődő nemzeti újjászületés kora között. Kérdésfelvetésének jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy bizonyos mértékig még jelenleg is időszerű. Bethlen Miklós *Önéletírását* például még ma is hajlamosak vagyunk visszatekintve, későbbi műfajeszmeny alapján mérlegelni, vagyis pusztán olyan részeiért becsülni, melyek úgymond a regény előzményei (Zrínyi halála, Bánffy Dienes és Béli Pál tragédiája), megfelelkezve arról, hogy 1700 körül a műfajoknak egészen más rendszere volt érvényben, s e szöveg egészében a vallomás szabályszerűségei érvényesülnek. Sőt, még talán arra is utalhatunk, hogy a kívülről és fölülről elindított felvilágosodás gondolata az utóbbi évek nagy történész vállalkozásában, a XVIII. századi magyar művelődéstörténet rendszerező vizsgálatában is kísért. A II. József-dramával igazolható, hogy Németh korántsem egyoldalúan Habsburg-ellenes álláspontot védett, amidőn azt sugallta: a XVIII. század második fele s a XIX.-nek eleje nemcsak nyereséget, de veszteséget is eredményezett nemzeti kultúránkban — Mária Terézia életmódot, szokásrendszert söpört el, a nyelvújítás pedig alkalmasint többet tolt félre a kelleténél. Ellenkezőleg: harmadik értelmezést keresett, melyet maradéktalanul talán máig sem sikerült megtalálnunk.

Hamisnak ismerni föl olyan ellentétes álláspontokat, melyeknek logikáját belülről átéltük: talán ezt nevezhetjük Németh László értekező munkásságában fő mozgató erőnek. 1930-ban Huxley bírálójaként a cinizmusban és a műfanatizmusban,⁵⁴ négy évvel később, Hamvással folytatott vitájában a pozitívizmusban és a misztikában⁵⁵ tótt ilyen hamis véglelet,⁵⁵ s a törések ellenére az utolsó másfél évtizedben is megfigyel-

⁵² Magyarorság és Európa. 129.

⁵³ Kiforgatnak a múltunkból. 2.

⁵⁴ Európai utas. 429.

⁵⁵ Európai utas. 611–616.

hető a gyanúsnak vélt dilemmák elutasítása: 1962-ben egyaránt korlátoznak bélyegezte a vissza- s az előretékinő történetírót, Szekefűt s Macaulay-t.^{5 6}

Két létező fölfogás kibékíthetelenségét harmadik létrehozásával megszüntetni: legjobb műveiben ez biztosította a tanulmányíró Németh László értékrendjének függetlenségét. A magyarságot és európaiságot egyszerre próbálta érvényre juttatni, ügyelve arra, hogy egyik se szenvedjen csorbát. Esszéinek végigolvasása bárkit meggyőzhet arról, hogy ez korántsem egyszerű föladat. Könnyebb belátni elvi helyességét, mint sikerrel járni a gyakorlati megvalósításban.

^{5 6} Sajkódi esték. 116, 119.